

Zaginiony plan Kamieńca Podolskiego z pierwszej połowy XVIII wieku

Leszek Opyrchal

Wojskowa Akademia Techniczna, Warszawa
E-mail: leszek.opyrchal@wat.edu.pl

Ruslan Nahnybida

Państwowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Kamieniec”
E-mail: ruslan.koval82@ukr.net

Zarys treści: W zbiorach Archiwum Narodowego w Krakowie w oddziale mającym siedzibę na Wawelu znajduje się zbiór „Archiwum Podhoreckie”, a w nim kodeks o sygnaturze Podh II 362. Zawiera on kopie listów, rozkazów, zestawień wydatków, spisów uzbrojenia z 1734 roku. Znaczna część dokumentów dotyczy Kamieńca Podolskiego. Wśród nich znajduje się niedatowany, anonimowy dokument zatytułowany *Eksplikacya z klucza Na mappie grundrysu Kamieńca* (objaśnienie znaków legendy na planie Kamieńca, Podh II 362, k. 70-73). Jak wynika z analizy treści tego dokumentu, celem wykonania planu było pokazanie miejsc w twierdzy, które wymagają naprawy. W opisie znajdujemy szczególne znaki, które były umieszczone na omawianym planie, a obok wyjaśnienie nazwy własnej tej budowli oraz przewidzianych prac remontowych. Wzmacnianie umocnień Kamieńca Podolskiego w 1734 r. związane było z sukcesyjnymi walkami o tron polski między zwolennikami Stanisława Leszczyńskiego a zwolennikami Augusta III Wettyna. Rosja opowiadała się po stronie tego drugiego i poważnie liczone się z możliwością jej zbrojnej interwencji. Dlatego zalecono wzmocnienie twierdzy. Niestety, omawiany plan nie zachował się do chwili obecnej. Ani pochodzący z tego okresu plan Jana de Witte (Biblioteka Narodowa ZZK 7395), ani plan Christiana Dahlke z 1736 r. (Staatsbibliothek zu Berlin IIC_Kart_X 48809) nie zawierają podanych w opisie znaków wskazujących miejsca przeznaczone do remontu.

Słowa kluczowe: Kamieniec Podolski, plany miast, fortyfikacje, kartografia XVIII wieku

1. Wstęp

W zbiorach Archiwum Narodowego w Krakowie w Oddziale I – akt staropolskich grodzkich i ziemskich, archiwów rodów i rodzin, kolekcji i zbiorów, mającym siedzibę na Wawelu znajduje się kodeks o sygnaturze Podh II 362, będący kopiarzem dokumentów z pierwszej połowy XVIII wieku. Jest on dedykowany ambasadorowi Francji w Stambule; czyli jak można przypuszczać, był

sporządzony w celach wywiadowczych, a z niewiadomych przyczyn nie został dostarczony adresatowi. Większość kopiowanych dokumentów pochodzi z 1734 roku. Jest to okres kiedy w I Rzeczypospolitej trwa wojna sukcesyjna między zwolennikami Fryderyka Augusta II Wettyna, późniejszego króla Polski Augusta III, a zwolennikami Stanisława Leszczyńskiego. Twierdza kamieniecka pozostawała w rękach tych drugich i mogła odegrać znaczącą rolę obronną w razie spodziewanej interwencji wojsk moskiewskich. Manuskrypt jest dobrze znany badaczom historii Kamieńca Podolskiego. Powołują się na niego Tadeusz Nowak¹ oraz Renata Król-Mazur² omawiając osiemnastowieczne remonty twierdzy kamienieckiej, a także Łukasz Cholewiński³ opisując przygotowania do obrony przed wojskami moskiewskimi w 1734 roku.

Mogłoby się wydawać, że zawartość kodeksu została całkowicie wyeksploatowana i nic nowego już więcej się z niego dowiedzieć nie można. Tymczasem dla badacza dawnej kartografii zawiera on bardzo ciekawy dokument⁴. Jest to legenda do nieznanego, prawdopodobnie zaginionego planu lub szkicu twierdzy, bez daty powstania, zatytułowana: *Explikacya z klucza Na mappie grundrysu⁵ Kamieńca*. Jest ona w całości przytoczona niżej łącznie ze znakami, które występowały na zaginionym planie.

2. Treść legendy zaginionego planu

Explikacya z klucza

Na mappie grundrysu Kamieńca z którego znaczki na marginesach łącznie pokażą.

Kamieniec Podolski jako antemurale Cristianitatis providencya tylko ufortyfikowany Boską potrzebuie też artyficyjalnych defensyi którzyby ludzi zasłaniała od Dział nieprzyacielskich z regularną obroną ate które SA potrzebują znaczney reparacyi specyficie kładę

℞. Imo. Zamku ziemnego przy Glaces ⚔ Palisadów oraz y koło drogi od Szlagmantu Aż do Zamkowej Bramy .M: kilka tysięcy przesypania i przystawienia potrzebuje.

¹ T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. 19, 1973, s. 139–186, cytowane starą sygnaturą jako Podh VIII 1/12, s. 168.

² R. Król-Mazur, *Prace fortyfikacyjne i remontowe w Kamieńcu Podolskim w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, r. VII (LIX), 2017, nr 2 (219), s. 5–22, s. 14, 16.

³ Ł. Cholewiński, *Zabezpieczenie Kamieńca Podolskiego w czasie wojny o sukcesje polską*, w: *Wojna – Wojsko – Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki, studia i materiały*, red. A. Aksamowski, R. Gałaj-Dempniak, H. Walaszczak, A. Wojtaszak, Szczecin 2016, s. 125–145.

⁴ Podh II 362, k. 70–73.

⁵ W języku niemieckim: Grundriß – rzut poziomy, plan.

R 2do. Iako jest dymencya całego hornwerku wszystkich na wałach
L x. Brustferkow *Y*. y ambrazurach parapety wszystkie dosypywać
y ogradzać potrzeba oraz y kawaleryi wzniesione które są dla stry-
chowania górnego dział usunione y kosze całe rozsypane też ogradzać
y oplatać należy.

3. *tio*. Splunda idna którą Działa na Baterye prowadzą potrzebuje
w murze reparacyi.

W. 4.to. w splandanach wyższych dwóch kazerny dla kilkudziesiąt
rezydowania ludzi armatnych y innych są murowane które reparacyi
y zamknięcia potrzebują.

Π. 5.to. Miny wszystkie miejscami pozawalane potrzebują należytey
reparacyi jak te które z fos przychodzą tak y pod zamek tam przerzy-
nają się.

6. *to*. *Δ* Most z ziemnego do murowanego przychodzący zamku
z gruntu potrzebuje reparacyi

X 7. *Mo*. Zastlonienie fosy pomiędzy ziemnym y murowanym zamkiem
całe opadłe potrzebuje wymurowania.

Zamek Stary murowany

X 8vy. Baszta pod założeniem Św. Michała dwóch kondygnacji potrze-
buje reparacyi.

— 9no. Nad izbą sądową mur widniejącej kondygnacji ba oraz
y *W* wierzach dwóch stykających ab extra działami y slotą zepsuty re-
nować potrzeba

f 10. Bateria w zamku przy wierzy Szlacheckiej potrzebuje muru
opadłego ... reparacyi

4 11 no. Studnia w Zamku pomostu koła y windy z lina i z wiadrami

12 do. Na basztach Sądowej Szlacheckiej S. Michała Prochowej
Papieskiej zruynowane dachy iako y na baszcie Smotryckiej ganku
dachu potrzeba

M. 13to. Na Bramie Zamkowej dachu iako y na Bramie Smotryckiej
ganku potrzeba.

C 14to. Mury in circuitu Zamku iako i pod Zamkiem mury ku mia-
stu ciągnące od slot opadłe y nadruynowane znaczney potrzebuia
reparacyi

13 15to. Przed bramą zamkową Brama jest przy zaczęciu foss ziem-
nego zamku drewniana y już zruynowana potrzeba w tym miejscu dla
obrony tej że fossy murowaną komunikacją wraz z murem prynci-
pialney bramy dla zamknięcia fossy między ziemnym a murowanym
zamkiem.

16h. Wmieście zas przy tey(?) bramie batterya w koszach usypana wcale zruynowana potrzebuie reparacyi

F 17. mo. Przy Batteryi S. Marcina dokończenia potrzebuie Brama

Q 18 vo. Na Batteryi Wielkiej Św. Teresy opadłe kosze potrzebuja de novo plecenia atym bardziey choć na trzy łokcie elewacyi muru dla strychowania snadniejszego nad Zamek która aby także podmurowaniem wału już nieco osypałego ciągnęła się dla zasłonięcia Cekhauzu do muru pobliszszeo Panien Dominikanek klasztoru.

R 19 no. Defensya nowa nad Ruska brama kilkuset wymurowana wcięż łokci kontynuacyji do Batteryi Sw. Marcina potrzebuje z drugiey strony do murów Stefana Batorego

U 20. Przytychże Stefana Batorego murach brama funditus zruynowana potrzebuie reparacyi.

A 21. ponad skałą mieyską Brustferki poosypane plecenia a drugie y dosypania potrzebuią.

X 22do. W Baszcie Rzeźnickiej pomostów na trzy kondygnacye iako y dachu potrzeba .

23. Baszta sefana batorego Dachy i pomostu noviter potrzebuie

E 24 Batterya Panny Maryi umocnienia od pola filarami potrzebuie y od miasta ziednej strony

25. Jak stare y zbyt zruinowana ściane de novo przesypac y szyie do skaldu amunicyi Cekhazu dolnego wymurowc y zasklepic która jest teraz drewniana y kosze koło tej bateryi przesypac y oplesc cale potrzeba

26. Ruska Brama Dachow y na 4 basztach iakoz y sama potrzebuje w ktorey baterya (nieczytelne)

X 27. Arkadę przechodzącą zrujnowane wodą zreperować y skarpe umocnić Per omnia należy

H 28. Batterya S. Grzegorza koszami ieszcze dla zasłonięcia dział porzebuie

Q 29. Bastyon zaczęty wysypania dokończyć dla strychowania i wstręt czynienia Gurze exposite wyniosły

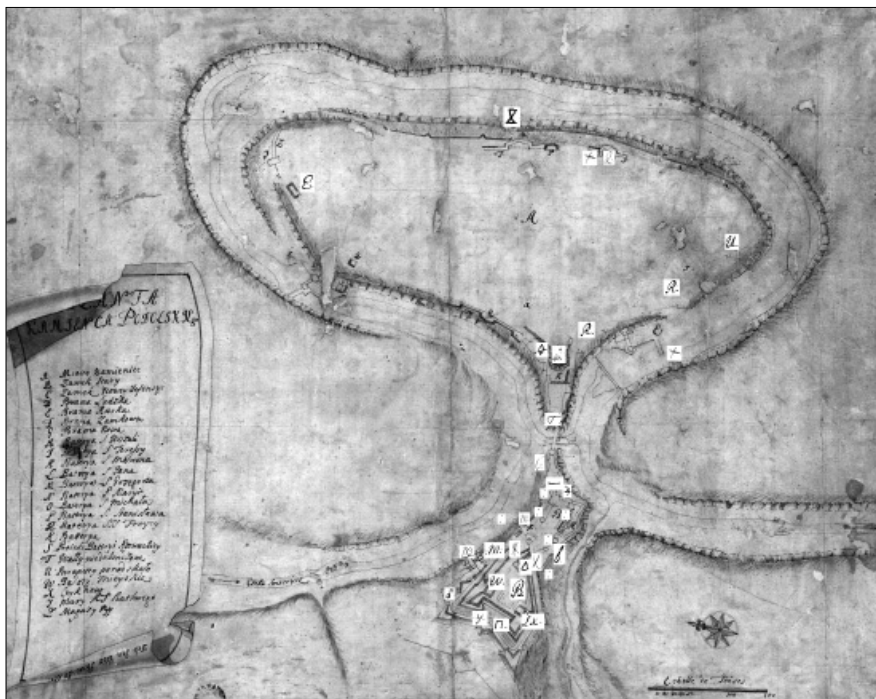
30. aże Cekhauz przysypany blisko domów mieyskich podgontami stoi aby odognia był warowany dla bezpieczeństwa dachówką pokryć potrzeba

Okopy⁶ zaś iednym słowem zewszystkim potrzebuią reparacyi.

⁶ Chodzi o Okopy Świętej Trójcy – twierdzę położoną przy ujściu Zbrucza do Dniestru, odległą o około 40 km od Kamieńca Podolskiego.

3. Zaginiony plan Kamieńca Podolskiego

Trudno określić, kto jest autorem planu, do którego została napisana powyższa legenda. Jest dwóch możliwych autorów. Pierwszym z nich jest Jan de Witte, mający *superintendecyę nad reparacyą fortecy*⁷, który wykonał plan Kamieńca Podolskiego w 1734 lub 1735 roku (ryc. 1). Drugim możliwym autorem jest Christian Dahlke, późniejszy komendant twierdzy⁸, także budowniczy umocnień

Ryc. 1. Plan Kamieńca Podolskiego Jana de Witte z oznaczeniem miejsc przeznaczonych do remontu. Biblioteka Narodowa, ZZK 9 375

kamienieckiej fortecy⁹ oraz także autor planu z 1736 roku (ryc. 2). Bardziej prawdopodobna jest pierwsza osoba, gdyż Jan de Witte pełnił wspomnianą już funkcję nadzorca umocnień kamienieckich oraz opracował sygnowane przez siebie wytyczne do szybkiego przygotowania twierdzy do obrony: *Projekt Remonstarcyjny Desiderierum w Fortyfikacyi teraz w szczupłym czasie Kamieńca Podolskiego*¹⁰.

⁷ Podh II 362, k. 4.

⁸ Dr Antoni J. (pseud. właśc. Antoni Józef Rolle), *Zameczki podolskie na kresach multzańskich*, Tom II, *Kamieniec nad Smotryczem*, Gebrthner i ska, Warszawa 1880, s. 65–67.

⁹ S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, „Budownictwo i Architektura”, Warszawa 1954, s. 57–58.

¹⁰ Podh II 362, k. 9–11.

Ryc. 2. Plan Kamieńca Podolskiego Christiana Dahlke, StaatsBibliothek zu Berlin, IIC kart X 48809

Dlatego przy próbie odtworzenia zaginionego planu posłużono się jako podkładem planem Jana de Witte, a nie Christiana Dahlke. Trzeba jednak zauważyć, że zakres robót budowlanych podanych w *Eksplikayi* jest nieco szerszy niż w przewidzianych w *Projekcie Remonstracyjnym*. Zatem w chwili, gdy powstawał zaginiony plan, myślano o bardziej długoterminowym zabezpieczeniu fortecy.

4. Podsumowanie

Autorstwo planu, do którego zachowała się legenda wskazująca miejsca do remontu, należy raczej przypisać Janowi de Witte niż Christianowi Dahlke. W obecnym stanie badań sam plan należy uznać za zaginiony, choć nie wiadomo czy nie zostanie on kiedyś znaleziony w prywatnych zbiorach, jak zakupiony w 1986 r. od osoby prywatnej przez Archiwum Główne Akt Dawnych rękopiśmienny plan Kamieńca Podolskiego¹¹, będący pierwowzorem miedziorytu Tomaszewicza, a odszukany przez Rusłana Nahnybidę¹² lub plan Kamieńca¹³ ze zbioru Tomasz Niewodniczańskiego, przekazany z całą kolekcją Muzeum

¹¹ Autor nieznan, brak tytułu, 313 × 393 mm, sygn. zesp. 444 (Nowe nabytki kartograficzne) nr 407.

¹² R. Nahnybida, *Nowi fortifikacyjni obekty kulturnoj spadshczyzny wyjawleni na terytorij NIAZ Kamjanec*, „Naukowi praci Kamjanec-Podilskoho nacionalnoho uniwersytetu imieni Iwana Ohienka, Istoryčni nauki”, nr 7, 2014, s. 105–126. [Р. Нагнибіда, *Нові фортифікаційні об'єкти культурної спадщини, виявлені на території НІАЗ „Кам'янець”*, „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки”, Вип. 7, 2014 р., с. 105–126, УДК [94:712.23](477.43):623.1/.3].

¹³ Autor nieznan, prawdopodobnie Filip Dupond, tytuł: *Plan de Kaminiak Capitale de la Podolie*, wymiary 515 × 410 mm, sygn. TN 5410.

– Zamkowi Królewskiemu w Warszawie. Nie można także wykluczyć, że plan znajduje się w którymś z rosyjskich archiwów. Wprawdzie na mocy pokoju zawartego w Rydze w 1921 r. Związek Radziecki zobowiązywał się zwrócić Polsce wszystkie zbiory muzealne, biblioteczne oraz archiwalne wywiezione z terenów Rzeczypospolitej po 1772 roku¹⁴, to przecież jednak w zbiorach Państwowego Rosyjskiego Archiwum Wojenno-Historycznego (Российский государственный военно-исторический архив) pozostają plany Kamieńca Podolskiego¹⁵ należące do kolekcji króla Stanisława Augusta, a które na mocy pokoju zawartego w 1921 r. powinny być zwrócone Polsce.

Literatura

- Dr Antoni J. (pseud., właśc. Antoni Józef Rolle), 1880, *Zameczki podolskie na kresach multańskich*, Tom II, *Kamieniec nad Smotryczem*, Gebethner i ska, Warszawa.
- Cholewiński Ł., 2016, *Zabezpieczenie Kamieńca Podolskiego w czasie wojny o sukcesje polską*, w: *Wojna – Wojsko – Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki, studia i materiały*, red. A. Aksamowski, R. Gałaj-Dempniak, H. Walaszczak, A. Wojtaszak, Szczecin, s. 125–145.
- Goclon J., 2009, *Polsko-radziecki traktat pokojowy zawarty w Rydze w 1921 r. (aspekty polityczno-narodowościowe)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, r. VIII, nr 1, s. 105–127.
- Król-Mazur R., 2017, *Prace fortyfikacyjne i remontowe w Kamieńcu Podolskim w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, r. VII (LIX), nr 2 (219).
- Łoza S., 1954, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, „Budownictwo i Architektura”, Warszawa.
- Nahnybida R., 2014, *Nowi fortifikacyjni obiekty kulturowej spuścizny wyjawieni na terytorij NIAZ Kamjanec*, „Naukowi praci Kamjanec-Podilskoho nacionalnoho uniwersytetu imieni Iwana Ohienka, Istoryčni nauki”, nr 7, s. 105–126. [Р. Нагнибіда, *Нові фортифікаційні об'єкти культурної спадщини, виявлені на території НІАЗ „Кам'янець”*, „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки”, Вип. 7, с. 105–126, УДК [94:712.23](477.43):623.1/.3].
- Nowak T., 1973, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. XIX, s. 139–186.

¹⁴ J. Goclon, *Polsko-radziecki traktat pokojowy zawarty w Rydze w 1921 r. (aspekty polityczno-narodowościowe)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, r. VIII, 2009, nr 1, s. 105–127, s. 122.

¹⁵ Plan Jana Schüllera z 1773 r., bez tytułu, 1000 × 1134 mm, sygn. ф. 349, оп. 17, д. 598; plan Jana Bakałowicza z 1782 r., bez tytułu, 1230 × 1650 mm, sygn. ф. 349, оп. 17, д. 599; plan Jana Bakałowicza 1790 r., tytuł: *Plan figuratif & Proiet Ideal Pour la disposition des Ouvrages que le Local de la Fortr de Kamenietz*, 925 × 1425 mm, sygn. ф. 349, оп. 17, д. 648.

Źródła rękopiśmienne

Podh II 362, Archiwum Narodowe w Krakowie.

Podh VII 1/3, Archiwum Narodowe w Krakowie.

Źródła kartograficzne

Planta Kamieńca Podolskiego, Jan de Witte, skala ok. 1:5000, 356 × 455 mm, 1734 lub 1735, Biblioteka Narodowa ZZK 7 395.

Plan for den Gräntz Vestung Kamieniec, Christian Dahlke, skala ok. 1:3000, 592 × 835 mm, 1736, StaatsBibliothek zu Berlin III C kart X 48809.

Źródła internetowe

<https://polona.pl/item/planta-kamienca-podolskiego,MTc1MTY2MDg/0/#item>
(dostęp 16.02.2018)

The lost plan of Kamieniec Podolski from the first half of the 18th century

Leszek Opyrchał

Wojskowa Akademia Techniczna, Warszawa

E-mail: leszek.opyrchal@wat.edu.pl

Ruslan Nahnybida

Państwowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Kamieniec”

E-mail: ruslan.koval82@ukr.net

Summary: The collection of the National Archives in Krakow in the branch, which has its headquarters in Wawel, contains the Podhorecki Archives and the Podh II 362 reference code. It contains copies of letters, orders, statements of expenditures, weapon lists from 1734. A significant part of the documents concerns Kamieniec Podolski. Among them, we find an undated, anonymous document entitled: „Eksplikacya z klucza na mappie Grundrysu Kamieńca” – Explanation of the legend characters on the plan of Kamieniec (Podh II 362,

pp. 70–73). According to the analysis of the contents of this document, the implementation of this plan was to show places in the fortress that need repair. In the description we find special signs that were placed on the plan under consideration, and next to explain the name of this building and the planned renovation work. The description starts with a castle, then a brick castle is discussed and, finally, city fortifications. At the end of the description of the proposed works at the reinforcements of Kamieniec Podolski, the unknown author states in one sentence what should be done to strengthen the fortress Okopy Świętej Trójcy.

Strengthening the fortifications of Kamieniec Podolski in 1734 was connected with the successive struggles of the Polish throne between the supporters of Stanisław Leszczyński and August III of Wettyn. Russia favored the latter and the possibility of her armed intervention was seriously counted on. Therefore, it was recommended to strengthen the fortress. The authorship of the discussed renovation projects and the plans that were supposed to illustrate it are quite difficult to determine. It could be Jan de Witte taking over the duties of the builder of the fortifications of the Stones and Christian Dahlke, who also designed the fortifications of the fortress and also made plans for these fortifications.

Unfortunately, this plan has not been preserved until now. Neither the plan of Jan de Witte from this period (National Library ZZK 7395), nor the plan of Christian Dahlke from 1736 (Staatsbibliothek zu Berlin IIC_Kart_X 48809) do not contain the signs indicated in the description indicating places for renovation.

Keywords: Kamieniec Podolski, town plan, fortifications